

В. В. ШИПРИКЕВИЧ
ВІДРІЗНЯЮЧИ ВДАЛЕ ВІД НЕВДАЛОГО
(Правильно користуйтесь епітетами!)

Ще зі школи кожен знає, що таке постійні епітети. У мові — як усній, так і писемній — вони вживаються дуже часто. Але, на жаль, не завжди правильно.

Постійні епітети належать до поширених засобів образності й виразності. М. Рильський назвав їх «могутнім стилістичним засобом». Це слова, які «прив'язуються» до інших, тобто часто з ними вживаються і утворюють сталий вислів. У стійкому словосполученні вони виконують роль підпорядкованого, уточнюючого компонента, що розкриває зміст головного слова. Одні епітети забарвлюють висловлення образністю, художністю, емоційністю, інші створюють логічно-оцінну виразність і експресивність.

Усталилися звороти з постійними епітетами насамперед у фольклорі, ставши традиційними. З усної народної творчості постійні епітети перейшли в художню літературу — в поезію і прозу. Особливо активними вони були в період становлення художнього стилю. Ними й сьогодні залюбки користується багато поетів та письменників, і це анітрохи не заважає їм творити свої, індивідуальні епітети. Фольклор і красне письменство важко уявити без оцих стандартних, але таких високохудожніх мікрообразів, як наприклад: *синє море, синє небо, чисте поле, широкий світ, широкий степ, широкий Дніпро, ясне сонце, ясні зорі, ясний місяць, буйний вітер, сизокрилий орел, зелена діброва, червона калина, тихий Дунай, холодна водиця, чорні брови, шовкова коса, молодий козак, далека чужина*.

Без постійних епітетів не обходимося ми і в щоденному спілкуванні. Такі усталені звороти сприймаються, наприклад, як поетичні, емоційні вислови або мають виразний стилістично-оцінний відтінок і тому роблять думку чіткішою, яскравішою (адже експресія виражається і в емоційних, і в інтелектуальних проявах). Порівняймо невеликий перелік поширених в усній мові експресивних висловів з постійними епітетами: *рідна матінка, рідний батечко, рідний синочок, рідна донечка, вірний друг, щире серце, щиро вдячний, щиро радий, ласкаво просимо, ясне проміння, білий сніг, запашна троянда, цілюще морське повітря, важкий тягар, гіркі сльози, лютий ворог, білий світ, глибоке співчуття, палке бажання, срібна сивина, сива давнина, голубий екран* та ін.

Постійні епітети часто входять до традиційних формул вітання, прощання, побажань, подяк, які теж певною мірою стандартизовані: «Добрий день!», «На все добре», «Всього найкращого», «Щасливої дороги!», «Великих Вам успіхів!», «Щасливого тобі пера!» тощо. Серед стійких виразів є багато таких, що з'явилися в радянський час і відбивають явища та поняття нашого суспільно-політичного, культурного й економічного життя, побуту, взаємин між людьми. Ці фразеологізми набули поширення в усній мові під впливом преси, радіо, телебачення, суспільно-політичної літератури. Деякі з цих стандартизованих зворотів найчастіше виступають у текстах писемних, у лозунгах, на панно тощо. Ми спинимося лише на виразах із словами, у яких — через ситуацію вживання — саме й стався певний семантико-виражальний зсув: називаючи ознаку, властивість, вони не залишаються звичайними означеннями, а забарвлюються виразним експресивним відтінком, високим звучанням та набувають епітетної характеристики, стаючи постійними епітетами. Наприклад: *нездоланний радянський народ, безмежна любов до соціалістичної Вітчизни, непорушна дружба народів-братів, рідна Комуністична партія, свято шануємо пам'ять загиблих героїв, безмежно віддані комуністичним ідеалам, висока продуктивність праці, стати на ударну вахту, золоті руки хліборобів, яскрава демонстрація інтернаціональної згуртованості нашого народу, високі темпи розвитку всіх галузей народного господарства, широкі масштаби будівництва, послідовно і неухильно втілювати в життя політику КПРС, «П'ятирічку виконаємо достроково!», «П'ятирічці — ударну працю!».*

І в живомовному спілкуванні, і в писемних текстах ці узвичаєні, широковживані висловлення не сприймаються як штампи, бо далеко не всі мовні кліше є штампами. Утворення з названими епітетами наділені урочистим забарвленням, піднесеним емоційним

змістом, віддзеркалюють постійні ознаки нашого життя, його кредо, його норми, стійкі і непорушні принципи радянської моралі. Узвичаєне вживання їх є явищем закономірним і необхідним, це — частка нашої мовної сучасності.

Здавна у приватних листах, поздоровленнях усталилися формули, покликані передавати ввічливе, шанобливе ставлення до адресата або дружні чи інтимно-ласкаві почуття. Переважна більшість цих висловів саме і має в своєму складі постійно вживані епітети, які можна було б назвати узвичаєними епітетами листовного етикету. Передусім без них не обходиться звертання: в ньому традиційно вживаються означення *шановний, вельмишановний, високошановний, глибокоповажаний, дорогий, найдорожчий, любий, коханий*. Закінчуються приватні листи також стандартними фразами з постійними епітетами: «З *глибокою* повагою (пошаною)»; «З *щирим* привітом», «*Палкий* привіт!», «З *найкращими* побажаннями», «*Міцно* тисну руку», «*Міцно* цілую», «*Щиро* ваш», «*Щиро* твій» тощо. В текстах поздоровчих телеграм і листівок вживаються звороти: *щиро (сердечно)* вітаю, *щиро (сердечно)* бажаю та ін.

Ці вислови є мовними кліше, і без них практично обійтися не можна, бо вони викликані етичними нормами спілкування і, що важливо, певною повторюваністю мовної ситуації.

Деякі з названих зворотів [звертання з означенням *шановний, вельмишановний, глибокоповажаний*, прикінцеве «З *глибокою* повагою (пошаною)»] побутують і в діловому листуванні, для якого характерний стриманий тон викладу, але ж і обов'язкові форми ввічливості.

Інша справа — штампи у таких службових документах, як постанови, укази, накази, протоколи, резолюції, акти, договори, звіти, довідки, заяви, інструкції, оголошення, а також у деяких газетних матеріалах. У них канцелярська, службова стандартизація мови, що відбиває однотипні та повторювані факти й поняття, позбавлена образно-емоційних ознак, вона експресивно нейтральна, а тому й повторювані означення не є епітетами, оскільки вони мають «нульову» експресію. Лише в окремих видах офіційно-ділових документів (повідомлення про важливі державно-політичні події, протоколи, постанови й заяви міжнародних нарад, конференцій) з вимог мовного етикету побутують стандартні формулювання з високими урочистими епітетами: *високий* гість, *високе* довір'я, *тепла* зустріч, *тепло* вітати, в *сердечній (теплій, дружній)* обстановці, відбулася *дружня* розмова тощо.

Тексти літературно-критичні та мистецтвознавчі теж насичені певною кількістю сталих зворотів. Такі термінологічні словосполучення, як *художня ідея, художнє відтворення дійсності, сюжетна лінія, сценічний герой, образотворчі засоби, стильові особливості, художня індивідуальність, художній домисел, індивідуальна манера письма, естетичні критерії, творчий задум, творча палітра, сценічне втілення, інтерпретація постановника, внутрішня динаміка образу, балетна партитура, пластика балету, хореографічний малюнок, кольорове рішення картини* і т. ін. своєю частою повторюваністю не збіднюють, однак, мови й думки монографій, розвідок, рецензій. Вони мають свою давню традицію, міцно закріпились у вжитку, бо називають основні поняття літературно-мистецького світовідтворення і не заперечують прагнення авторів до свіжості викладу, до наснаження його живою, багатою мовою. Серед таких виразів є й наділені епітетною характеристикою. Постійні епітети передають своєрідність літературознавчого та мистецтвознавчого мислення, увиразнюють судження та оцінки. Наприклад: *передове* реалістичне мистецтво, *невичерпні* багатства фольклору, *високохудожні* народні пісні, *влучні* народні прислів'я, *ніжний* лірик, *вразлива* душа поета, *реакційне* занепадницьке мистецтво, *нищівний* сарказм. Це далеко не повний перелік стилістично забарвлених зворотів з постійно вживаними епітетами. Але ж трапляються — і не рідко — випадки, коли в «постійні» епітети перетворюють слова без потреби, через неухважність до мови, збіднюючи й «засушуючи» її частовживаними та невиразними за змістом загальниками. Цей стилістичний огріх помічається в літературно-критичних текстах, особливо в рецензіях та шкільних підручниках, у мові театральних

критиків, лекторів, промовців та деяких газетних матеріалах. Часом автор, не шукаючи найбільш точного слова або не враховуючи конкретної ситуації мовлення, її своєрідності, неповторності, вдається до слів затертих, які частенько вживаються іншими авторами. І тоді навіть високі епітети — через широке їх уживання — перетворюються в тривіальні, а то і в докучливі трафарети, які нівелюють зміст думки, приховують влучні й гострі спостереження, роблять мову безбарвною.

Для прикладу назвемо словосполучення з означенням *глибокий*: *глибоке проникнення, глибокий зміст, глибоке осмислення, глибоке розкриття, глибоке знання життя, глибокі роздуми, глибокі почуття, глибока індивідуалізація характерів, глибоке розуміння, глибоке відображення, глибоке пізнання, глибокий аналіз, глибоко вмотивований, глибоко змальований, глибоко шанує* і под. Від надмірного вживання це семантично містке слово втрачає свій основний зміст. Є охочі розкидатись і словом «майстерно». Не шукаючи синонімів, вони повторюють звороти: *майстерно передає, майстерно написав, майстерно зобразив, майстерно розповідає, майстерно розкрив, майстерно показав, майстерно відобразив, майстерно зіграв роль* тощо. До ряду таких «універсальних», штампованих загальників потрапили й епітети *яскравий (яскраво), переконливий (переконливо)*. І виходить, що кожен письменник *яскраво змальовує, яскраво характеризує, створює яскраві образи, дає яскравий зразок*, у його творі щось *яскраво свідчить* про щось. Або ж у будь-якій ситуації кожен письменник *переконливо зображує, переконливо доводить, переконливо показує...* Надто часто трапляються вирази *животрепетні проблеми (теми, питання), схвилювано розповідає (пише, змальовує)*. Твір, який заслуговує на увагу, в інтерпретації рецензента обов'язково називається *високохудожнім*. А якщо йдеться про *єдність*, то вона завжди *органічна...* Мовляв, навіщо морочити голову в пошуках точніших слів і зворотів, коли є напихваті отакі промовисті (дарма що тисячі разів вживані-перевживані)!

Існує, як бачимо, ціла низка прикметників та прислівників, які через неувважність мовців втрачають своє вагоме первісне звучання, бо безладно «прив'язуються» до багатьох слів і тому знецінюються або стають крикливо-банальними. А одноманітні формулювання в літературно-мистецькій критиці — то одноманітні, стандартні оцінки й характеристики. Допускається такої одноманітності — при всій різноманітності проблем, характерів, сюжетно-композиційної структури, засобів образності в художній творчості — це значить вдаватися до надто спрощеного аналізу. Бо тут аналіз не має справи з постійно повторюваними ситуаціями й фактами, його об'єкт — естетичне відтворення дійсності. Критикам і рецензентам, які люблять користуватися епітетами, невдало перетвореними в «постійні», треба про це завжди пам'ятати.

Буває, що рецензент епітети «високої хвали» адресує і давно визнаному, талановитому майстру художнього слова, актору або художнику, і початківцеві, навіть дебютантові, який робить перші кроки, переживає лише етап творчого учнівства.

Час від часу в нашій критиці порушується питання про мову шкільних підручників з літератури. Треба сказати, що з року в рік ці видання стають досконалішими. Однак не випадково читачі висловлюють міркування, що шкільні підручники повинні бути сучаснішими за змістом, тобто своєю «інформаційною спрямованістю» і формою викладу. На наш погляд, це стосується насамперед підручників для старших класів, де вивчаються елементи історії літератури. Звичайно, за програмою вивчаються твори найкращі і найвидатніших письменників. Але хіба про них можна говорити одними й тими ж формулами? А їх бачиш, коли читаєш і про одного письменника, і про другого, і про третього, і про четвертого. І серед цих трафаретних формул багато таких, до яких саме і входять гучні «постійні» епітети. Повторювані вирази *важлива роль, широко відомий, натхненно оспівує, займає почесне місце, висока майстерність, наполегливо працює, невтомний трудівник, пристрасне поетичне слово, високо оцінюють* та багато інших, які знижують і якість викладу, і якість самого аналізу. На таку саму стилістичну неадаптованість хибують виступи деяких лекторів і промовців, а подекуди і мова преси. Де нема відчуття слова, вимогливості до своєї мови, де забувають про багатющу синоніміку в нашій мові, там

і з'являються стандартні вирази типу *благодійний вплив, невичерпне джерело, глибоко усвідомлювати, яскравий вияв, неухильно зростає, величезне піднесення, невичерпна енергія, нестримне прагнення, широка популяризація* тощо. Очевидно, слід обережніше поводитися і не розкидатись такими важливими за змістом виразами, як *натхненна праця, самовіддана праця*, щоб від надмірного вживання вони не втрачали свого значення.

В. Г. Короленко говорив, що коли б він був редактором, то створив би в редакції картотеку заялжених слів з тією метою, щоб якомога рідше їх вживати. Сьогодні можна бажати того самого. Засоби словесної виразності треба правильно використовувати в мовленні, дбати про його чистоту, красу, багатство, невпинно підносити й плекати мовну культуру. Треба відрізнати вдале від невдалого і в користуванні постійними епітетами.